

Samenvatting van het HISGIS onderzoek van Ad van Ooststroom

HUA393 - Rick Companje - r.companje@hetutrechtsarchief.nl - Het Utrechts Archief - 12 oktober 2023

Inleiding

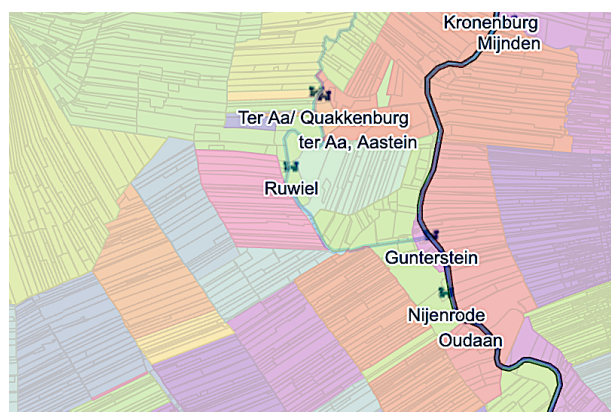
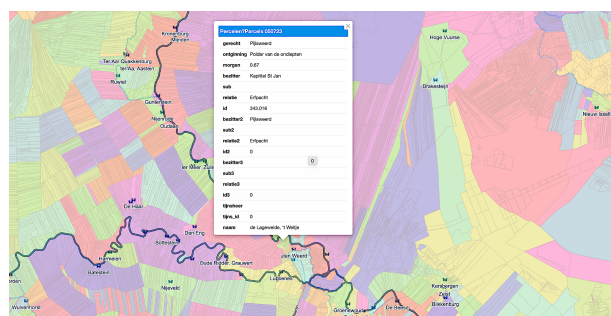
Dit artikel beschrijft een onderzoek door Ad van Ooststroom over het samenstellen van een Historisch Geografisch Informatiesysteem (GIS) voor de provincie Utrecht. Het hoofddoel van dit onderzoek is om systematische registraties van leenbezit en grondbezit in de provincie Utrecht gedurende een lange periode, van het einde van de 14e eeuw tot het midden van de 17e eeuw, te verwerken tot repertoria (lijsten / registers). Hierbij wordt informatie verzameld over de locatie, grootte, eigenaren, en andere relevante gegevens van percelen en grondbezit. De kaders van het onderzoek omvatten:

- **Gegevensbronnen:** Het onderzoek maakt gebruik van verschillende historische bronnen, waaronder leenregistraties, Morgengeld-registers, Oudschildgeld-registers, en Origineel Aanwijzende Tafels (OAT's) met informatie over percelen, bezitters, belastingen en meer.
- **Tijds kader:** Het onderzoek beslaat een lange periode, van de 14e eeuw tot het midden van de 17e eeuw, en strekt zich zelfs uit tot de 19e eeuw voor sommige registraties.
- **Geografisch kader:** De focus ligt op de provincie Utrecht. Informatie wordt verzameld over gerechten, percelen en grondbezit.
- **Doel:** Het uiteindelijke doel van het onderzoek is om een digitaal GIS te ontwikkelen dat historische informatie over percelen en grondbezit in de provincie Utrecht visualiseert en toegankelijk maakt. Dit GIS dient voor het reconstrueren van eigendomsgeschiedenissen en andere historische analyses.
- **Registratie en nummering:** Het onderzoek maakt gebruik van verschillende registratie-systemen, zoals het Morgengeldregister en het Oudschildgeld-register, om percelen te identificeren en te volgen met unieke nummers.
- **Beperkingen:** Er zijn enkele beperkingen in het onderzoek, zoals het ontbreken van registraties voor bepaalde gerechten en veranderingen in de aard van de registraties in de loop van de tijd.
- **Vergelijking met moderne kadasters:** Het onderzoek maakt het mogelijk om moderne kadastrale informatie terug te leiden naar oudere bronnen en perceelgrenzen te reconstrueren.

Kaart

De kaart die tot stand is gekomen als resultaat van het onderzoek is een historische kaart die meer dan vier eeuwen beslaat. De kaart is opgebouwd in een GIS-systeem met behulp van verschillende kaartlagen:

- **Kaartlagen met geografische en topografische informatie:** Deze bevatten gegevens over waterwegen, wegen en andere algemene geografische kenmerken die van belang zijn voor de regio. En meer specifiek, gedetailleerde informatie over kerken, riddermatige huizen, kastelen, molens, boerderijen en andere gebouwen.
- **Gerechten en percelen:** Deze kaartlagen vormen het hart van het onderzoek. Ze bevatten gedetailleerde informatie over gerechtsgebieden (ook wel bekend als "gerechten" of "heerlijkheden") en percelen land. Deze informatie omvat eigendomsgegevens, landmetingen en landgebruik gedurende de onderzoeksperiode.
- **Uit andere bronnen:** Naast de zelfgemaakte kaartlagen werden ook gegevens geïntegreerd uit andere bronnen, zoals kadastrale kaarten van 1832, satellietfoto's en Open Street Maps om aanvullende context te bieden.

De kaart is gemaakt met behulp van georeferentie, waarbij historische kaarten worden uitgelijnd met moderne kaarten. Hierdoor kunnen afstanden, lengtes van wegen en oppervlaktes van percelen worden berekend. De kaart is van groot belang voor het onderzoek naar de historische eigendomsstructuur en geografische kenmerken in de regio gedurende de onderzoeksperiode, met een specifieke focus op gerechten en percelen als cruciale informatiebronnen.

Bronnen

De bronnen die worden gebruikt voor het onderzoek naar de ligging van de percelen in de Morgen- en Oudschildgelden zijn divers en bieden verschillende soorten informatie. Hier is een samenvatting van de belangrijkste bronnen:

- **Leenbrieven:** Deze brieven werden uitgegeven door de leenheer of diens rentmeester. Ze bevatten informatie over leenmannen, de grootte en ligging van leenpercelen en eventuele voorwaarden. Leengoed kon opnieuw worden uitgegeven als achterleen of ontstaan door "opdracht uit eigen van allodiaal bezit".
- **Eigendoms(overdracht)brieven:** Deze brieven werden uitgegeven voor niet-leengoed en volgen een standaardformulering. Ze vermelden de oude en nieuwe eigenaren, de grootte en ligging van de percelen en eventuele andere voorwaarden.
- **Erfpachtbrieven:** Erfpacht betrof "gedeeld" bezit, waarbij grond in erfpacht werd uitgegeven. Er waren twee soorten erfpacht: een bezitter van leen- of allodiaal goed kon het in erfpacht geven, en geestelijke instellingen konden grond in erfpacht ontvangen en jaarlijkse canons innen.
- **Tijnsbrieven:** Tijns was een jaarlijkse belasting op grond of huizen. Huistijnszen werden vooral in steden geheven, terwijl grondtijnszen vaak werden vrijgesteld van betaling aan de bisschop.

Er werden ook tijnsrechten van kerkelijke instellingen vermeld.

- **Pachtbrieven:** Deze documenten tonen aan wie grond bezat en wie het verpachtte. Vaak waren er meer grondeigenaren dan gebruikers, vooral in steden waar instellingen en particulieren als kredietverstrekkers fungeerden.
- **Waterschappen en polders:** Archieven van polder- en waterschap- administraties bevatten informatie over waterbeheer, sloten, kades en molens, evenals eigendomsinformatie voor de grond waarop ze functioneerden.
- **Reformatie:** De overgang naar protestantisme bracht grote veranderingen in de bezitsstructuur met zich mee. Kloosters verloren hun bezit, geestelijke instellingen kregen nieuwe beheerders, en parochiekerken werden geregistreerd.
- **Franse tijd:** Bezitsoverdrachten werden geregistreerd in transportregisters tot ongeveer 1810-1811. Dit vormde een overgang naar het registratiesysteem van het Hollands kadaster.
- **Grote liquidatie:** Tijdens de Franse tijd en daarna werden veel geestelijke goederen verkocht. Domeinen en later het Amortisatie Syndicaat verkochten deze goederen, en ze werden geregistreerd in de transportregisters.
- **Notariële archieven:** De protocollen van Utrechtse notarissen bevatten waardevolle informatie over eigendomsoverdrachten.
- **Prekadastrale kaarten:** Deze kaarten, daterend uit de tweede helft van de 16e eeuw, werden gemaakt voor diverse doeleinden, waaronder koop, verkoop of splitsing van percelen. Ze geven momentopnamen van de eigendomsverhoudingen.

Opzet

De opzet van de GIS-database is gericht op het vastleggen van gegevens met betrekking tot ruim 30.000 percelen uit het kadaster van 1832. Deze percelen hebben een geschiedenis van meer dan vier eeuwen van bezitsveranderingen, waaronder verwerving, verkoop, erfopvolging, verpachting, erfpacht en andere complexe bezitsverhoudingen. De database is ontstaan op basis van de behoefte aan gegevens voor bezitsreconstructie en is in de loop van de tijd gegroeid. Hier zijn enkele belangrijke punten met betrekking tot de opzet van de GIS-database:

- **Gegevensstructuur:** De database bevat 72 kolommen met gegevens voor elk perceel. Deze gegevens kunnen worden onderverdeeld in verschillende categorieën: o.a. geografische, historische, juridische en financiële informatie.
- **Gegevenscategorieën:**

Geografische gegevens: informatie over de grootte, vorm, oppervlakte en locatie van de percelen.

Historische gegevens: bezitters en andere belanghebbenden van de percelen vermeld, inclusief het jaar van registratie in de bronnen.

Juridische en financiële gegevens: informatie over de juridische entiteiten waarmee elk perceel verbonden was, zoals het gerecht, het tiend- of tijnsrecht, het Hoogheemraadschap, enzovoort. Financiële verplichtingen worden ook gedocumenteerd.
- **Zoekmogelijkheden:** De database stelt gebruikers in staat om gegevens op te vragen op basis van verschillende zoekcriteria, waardoor complexe queries kunnen worden samengesteld. Bijvoorbeeld, het totale bezit van weduwen en erfgenamen in 1832 kan worden opgevraagd.
- **Beperkingen:** Hoewel de database zeer waardevolle informatie bevat, heeft deze ook beperkingen. Het verwerken van gegevens van grotere en dynamische goederencomplexen kan lastig zijn en vereist mogelijk speciale bevragingen. Bovendien ontbreken in veel gevallen gegevens vanwege historische redenen, zoals het ontbreken van pachtovereenkomsten uit het verleden.
- **Mogelijke uitbreidingen:** De database kan worden uitgebreid door deze te koppelen aan externe databestanden, zoals het Notarieel Archief en prekadastrale kaarten, op basis van bronvermeldingen.

Het belangrijkste doel van deze GIS-database is om inzicht te verschaffen in de geschiedenis en eigenschappen van individuele percelen, waardoor onderzoekers en gebruikers complexe analyses en reconstructies van eigendomsverhoudingen kunnen uitvoeren.

Reconstructie

De reconstructie van de bezitsgeschiedenis in dit onderzoek wordt uitgevoerd binnen de vroegst bekende gerechtelijke indeling. Hier zijn de belangrijkste stappen en methoden die worden gebruikt voor deze reconstructie:

- **Gerechtelijke Indeling:** De gerechtelijke indeling is parallel ontstaan met de reconstructie van de percelen. In de bronnen wordt vrijwel altijd het gerecht vermeld waarin een perceel gelegen is. Deze gerechtelijke indeling vormt de basis voor de reconstructie.
- **Kadastrale Kaarten:** De kadastrale kaarten van 1832 dienen als het startpunt voor de reconstructie. Deze kaarten bevatten kadastrale nummers die verwijzen naar de Origineel Aanwijzende Tafels (OAT's) voor de provincie Utrecht. Veel percelen vormden samen een gebruikseenheid, wat betekent dat ze gezamenlijk werden gebruikt, bijvoorbeeld als boerderij.
- **Combinatie van Percelen:** Door aaneengesloten percelen van een bezitter te combineren, ontstaat een beheersbaar aantal percelen binnen de gerechtelijke structuur. Het bezit bestond uit meerdere kadastrale percelen die als één bezitsperceel werden behandeld.
- **Prekadastrale Kaarten:** De georeferende minuitplannen van prekadastrale kaarten zijn een integraal onderdeel van het GIS-bestand. Deze kaarten worden regelmatig geïntegreerd wanneer blijkt dat percelen in het verleden zijn gesplitst of gecombineerd.
- **Beschikbare Bronnen:** Het ideale scenario zou zijn dat er complete Morgengeldregisters uit de periode rond 1450 en Oudschildgeldregisters tussen 1536 en 1806 beschikbaar zouden zijn. Echter, in de realiteit ontbreken vaak gegevens of zijn deze slechts fragmentarisch bewaard gebleven.
- **Eigendomsbrieven en Leenbrieven:** Veel eigendomsbrieven, pacht- en erfpachtbrieven van vóór 1600 zijn verloren gegaan. Na ongeveer 1600 werden deze per gerecht geregistreerd en bewaard. Leenbrieven en tijnsbrieven zijn vaak in registers afgeschreven en sommige zijn beschikbaar in digitale vorm.

- **Categorisering van Bezit:** Het bezit wordt binnen het onderzoek opgesplitst in twee categorieën: bezit dat in handen was van geestelijke instellingen en bezit dat als "allodiaal" wordt beschouwd. De veranderingen in bezit, met name na de Reformatie, worden niet altijd expliciet per perceel vermeld in het GIS.
- **Topografische Lagen:** Ter ondersteuning van de reconstructie worden topografische lagen gecreëerd voor waterwegen, dijken, wegen en gebouwen. Deze lagen helpen bij het identificeren van de omgeving van de percelen en zijn essentieel voor het reconstructieproces.
- **Bronnenanalyse:** De beschikbare bronnen voor elk gerecht worden geanalyseerd en bestudeerd. Dit omvat het identificeren van relevante registers, kaarten en andere bronnen in regionale archieven.
- **Combinatie van Bronnen:** De meeste reconstructies worden uitgevoerd door informatie uit meerdere bronnen te combineren en deze te integreren in het GIS. Dit vereist een grondig begrip van de beschikbare bronnen en het vermogen om de situatie in het verleden te begrijpen waarin belastingen werden geheven zonder het moderne kadaster en spreadsheet-software.

Deze reconstructie stelt onderzoekers in staat om de geschiedenis van eigendomsverhoudingen en de ontwikkeling van percelen in kaart te brengen binnen de gerechtelijke structuur van het onderzochte gebied. Het is een complex en arbeidsintensief proces dat gebruikmaakt van diverse historische bronnen en GIS-technologie.

Verwijzingen naar bronnen

In de database worden bronnen op verschillende manieren verwezen, afhankelijk van de beschikbare informatie en de aard van de bronnen. Hier zijn enkele methoden voor bronverwijzingen die in de tekst worden beschreven:

_1695	1718: Gerrit de Groot e.v. Willemijntje
_1710	Gresnicht erven aan Aart de Groot (UA U118a4, 245)
_1725	1720: Aart de Groot aan Willem de Groot (UA U137a10, 119)
_1740	1744: Splinter van der Well erven (UA 703-a-9, 509-2). Willem de Groot (UA 703a-9, 14)
_1755	Nicolaas van Manen, pastoor (343)
_1770	1781: Arnoldus van Schendel, pastoor (343)

- **Archiefinstellingen en Eigen Archieven:** Veel instellingen die als grondbezitters in het onderzoek naar voren komen, hebben hun eigen archief bij verschillende archiefinstellingen. Deze archieven zijn op verschillende manieren georganiseerd en genummerd. De nummering binnen het "eigen archief" of de toegang van een instelling wordt vaak gebruikt als basis voor bronverwijzingen.
- **Leen- en Tijnsregisters:** Voor leen- en tijnsgoederen worden vaak leen- of tijnsregisters gebruikt. De nummering in deze registers wordt gebruikt als bronverwijzing.
- **Specifieke Archiefinventarisnummers:** Voor pacht- en erfpachtgoederen wordt bij voorkeur verwezen naar bronnen die een zo compleet mogelijk goederenregister bevatten. Bijvoorbeeld, verwijzingen naar pacht- en erfpachtgoederen van het kapittel ten Dom worden gedaan met vermelding van het inventarisnummer 613, gevolgd door verdere specificatie.
- **Meerdere Bezitters:** In gevallen waarin een perceel niet alleen in het bezit was van de Dom, maar ook van andere instellingen of personen, wordt het bezit van de Dom verwerkt onder een aparte ID voor Bezitter 2 (of zelfs Bezitter 3, indien van toepassing).
- **Query's:** Er zijn query's mogelijk om specifieke informatie uit de database te halen. Deze query's helpen bij het selecteren van percelen en eigendommen op basis van de bronverwijzingen.
- **Notariële Archieven:** Notariële archieven worden ook gebruikt voor het verkrijgen van informatie. Er wordt verwezen naar inventarisnummers voor oude registraties, en er wordt opgemerkt dat de omnummering van deze archieven recentelijk heeft plaatsgevonden.
- **Transportregisters:** Verwijzingen naar transportregisters worden herkend aan een "T" gevolgd door de eerste (twee) letters van het gerecht waar het transport heeft plaatsgevonden.
- **Kaartbronnen:** Voor verwijzingen uit kaartbronnen, zoals kaartboeken, wordt informatie verstrekt over de specifieke kaartnummers en bladzijden (Fol/pag) waarop relevante informatie te vinden is.
- **Belenders:** Hoewel geen specifieke bron wordt vermeld voor belenders, wordt aangegeven van welke persoon, leen of

inventarisnummer de belenders zijn. Belenders zijn belangrijk voor de reconstructie van perceelgrenzen.

Deze diverse methoden voor bronverwijzingen stellen onderzoekers in staat om de herkomst van gegevens in de database te traceren en om specifieke informatie uit de bronnen te raadplegen wanneer dat nodig is voor verdere analyse en reconstructie.

Gebruik van de historische GIS

Het GIS dat is opgezet voor dit onderzoek biedt de mogelijkheid om kaarten te genereren en te gebruiken voor verschillende doeleinden. Hier zijn enkele manieren waarop het GIS kan worden gebruikt:

- **Geografische Referentie:** Het GIS gebruikt de EPSG:28992 projectie, waardoor elk punt in het GIS is voorzien van lengte- en breedtecoördinaten. Hierdoor kunnen afstanden en omtrekken tussen punten en gebieden worden berekend.
- **Oppervlakteberekening:** Oppervlaktes binnen het GIS worden weergegeven in hectaren en omgerekend naar morgens (1 hectare = 1,178 morgens). Dit maakt het mogelijk om oppervlaktematen uit bronnen te vergelijken met de berekende waarden binnen het GIS.
- **Dagmaat voor Hooiland:** Voor hooiland wordt de dagmaat (dammaat) gebruikt, die gelijk is aan 2/3 morgen. Dit wordt ook in het GIS weergegeven.
- **Grid en Noordpijl:** De kaart binnen het GIS bevat een grid van 5 kilometer en geeft de noordrichting aan. Dit helpt bij het bepalen van locaties en afstanden op de kaart.
- **Kaartlagen:** Het GIS bestaat uit verschillende kaartlagen waarin punten, lijnen en polygonen worden weergegeven. De keuze en het aantal kaartlagen worden bepaald door de schaal en het werkgebied van het onderzoek. Kaartlagen kunnen automatisch worden in- en uitgeschakeld, afhankelijk van de zoomfactor.
- **Transparantie:** Kaartlagen kunnen transparant worden gemaakt, waardoor meerdere lagen tegelijkertijd zichtbaar zijn. Dit is handig wanneer kaartlagen elkaar overlappen.
- **Functionaliteiten:** Het GIS biedt verschillende functionaliteiten, zoals

raadplegen en selecteren van kaartlagen, afdrukken van kaarten en de mogelijkheid voor verdere analyse en onderzoek.

- **Uitbreidingen:** Er zijn ook mogelijkheden voor verdere uitbreidingen, zoals bevragingen (query's), thematische kaarten, het toevoegen van eigen kaartlagen en het integreren van andere kaartlagen van externe bronnen, zoals kadastrale minuutplannen.
- **Afronding:** Het project is niet / nooit afgerond en verdere ontwikkelingen en uitbreidingen zijn mogelijk.

Kortom, het Historisch Geografisch Informatiesysteem van Ad van Ooststroom biedt een krachtige tool voor het visualiseren, analyseren en onderzoeken van geografische gegevens met betrekking tot bezitsgeschiedenis en perceelgegevens. Het kan worden gebruikt om inzicht te krijgen in de historische context van eigendommen en landgebruik in het onderzoeksgebied.